

ПЕРШИЙ ГОЛОД В РАДЯНСЬКИЙ УКРАЇНІ

(1921–1923 рр.)

Коли в Україні з'явилися публікації про голод 1932–1933 рр., у них нерідко висувалася така думка: ця трагічна подія десятиріччями замовчувалася, на відміну від голоду 1921 р., причини і наслідки якого достатньо висвітлені істориками, але залишаються малоз'ясованими деякі його політичні та соціально-національні аспекти. Історія голоду на півдні України була грубо спотворена радянською історіографією задля приховування антиукраїнської продовольчої політики ленінського керівництва. По-перше, замовчувалися причини лихоліття, пов'язані з колоніальним статусом Української СРР, її політичною залежністю від московського центру. По-друге, навмисно применшувалися тривалість й інтенсивність українського голоду, який не поступався поволзькій трагедії. По-третє, викачування продовольчих ресурсів України для забезпечення армії і промислових центрів Російської Федерації трактувалося як „братерська допомога трудящих УСРР голодуючому Поволжю“. Крім того, добродійна діяльність іноземних благодійницьких і релігійних організацій трактувалася як підризна, спрямована проти радянської влади. Проте архівні документи, відкриті для істориків після падіння комуністичного режиму і проголошення незалежності України, відтворюють справжню картину першого радянського голодомору в Україні.

ВИКАЧУВАННЯ ХЛІБА З УКРАЇНИ – ГОЛОВНА ПРИЧИНА ГОЛОДУ НА ЇЇ ТЕРИТОРІЇ

Голод 1921–1923 рр. не був локальним явищем. Він вразив основні хлібовиробні регіони колишньої Російської імперії – Поволжя, Північний Кавказ та південні губернії України і був спричинений післявоєнною господарською розрухою, жорстокою посухою 1921 р. та згубною для народного господарства економічною політикою більшовиків. Однак в УСРР, яка порівняно з РСФРР мала кращий продовольчий стан, катастрофічне загострення продовольчої кризи зумовило підлегле становище формально незалежної республіки щодо московського центру. Розглянемо політико-економічні обставини, що призвели до першого радянського голоду в Україні, залучаючи архівні документи.

Воєнні дії Першої світової та громадянської воєн, що точилися на території України майже сім років (з літа 1914 р.), завдали величезної шкоди її народному господарству, воно становило жахливу картину спустошення: висаджені в повітря домни, затоплені ґрунтовими водами шахти, зруйновані залізничні мости, понівечені пожежами заводські будівлі. Промислове виробництво республіки скоротилося в 10 разів. Залишаючи чорноморські порти, французькі інтервенти й білогвардійці захопили чимало пароплавів. Було виведено з ладу третину залізниць. Провідна металургійна промисловість мала лише одну невелику діючу домну піч на Петровському заводі в Єнакієвому.

Війна підірвала продуктивні сили сільського господарства. Продукція тваринництва і рільництва зменшилася майже на третину. 1920 р. в Україні було зібрано лише 768,5 млн. пудів зерна – менше половини середньорічного валового збору 1909–1913 рр., який складав 1,7 млрд. пудів. Кількість великої рогатої худоби (порівняно з 1916 р.) скоротилася на 15,5%.

Тваринництво й рільництво постраждали від військових дій та загальної мілітаризації економіки. До війська мобілізували найбільш працездатну частину села – близько третини дорослого чоловічого населення. З них було вбито, поранено і потрапило у полон 1 млн. 338 тис. чоловік. Широке використання кінноти

у бойових діях спричинило загибель робочої худоби. За 1916–1920 рр. кількість коней в сільському господарстві скоротилася на 15%. Внаслідок перебудови економіки на воєнний лад і зруйнування підприємств сільськогосподарського будівництва, погіршилося постачання селянських господарств знаряддями виробництва. Продукція сільськогосподарського машинобудування становила лише 4,2% довоєнного рівня. Імпорт сільськогосподарської техніки, що забезпечував у передвоєнні роки половину потреб сільського господарства в реманенті і машинах, було припинено, а відтак лише чверть селянських господарств України мала інвентар. Занепад продуктивних сил негативно позначився на врожайності сільськогосподарських культур.

Поряд з негативними соціально-економічними наслідками війни негативно позначалася на розвитку рільництва землеупорядкованість. Земельні переділи, які безперервно продовжувалися до 1923 р., також призводили до скорочення засівних площ й погіршення їх обробітку. Крім того, в ході аграрної революції, що мала на меті „осереднячування“ села, зменшилася кількість великих заможних селянських господарств і відповідно впала товарність сільськогосподарського виробництва.

Криза сільського господарства позначилася на погіршенні харчування населення. Карткова система, що існувала у містах з 1920 до жовтня 1921 рр., не забезпечувала прожиткового мінімуму. Робітники і службовці отримували за картками лише четверту частину продуктів, котрі споживали, а решту – купували на ринку. Але товари за вільними цінами були для них малодоступні. Міське населення недоїдало. Насамперед, скоротилося споживання м'яса, молока, проте й хліба не було досить. Порівняно з довоєнним часом взимку 1920 р. добова калорійність харчування городянина в Україні скоротилася з 3 тис. 458 калорій до 2 тис. 582 калорій. Особливо знизився рівень харчування робітників у великих промислових центрах. Їх добовий раціон становив 2 тис. 281 калорію, або 75% прожиткового мінімуму, хоч пересічно калорійність харчування міського населення була дещо вищою – 2 тис. 731 калорія. Навесні 1921 р. вона впала до 2 тис. 391 калорії, оскільки пайок у містах було скорочено до чверті фунта хліба, тобто до 100 г, але і його видавали не щодня. „Ніколи такого недоїдання, такого голоду, як протягом пер-

ших років своєї диктатури, робітничий клас не зазнавав“, – відзначав В. Ленін у доповіді про продподаток на зборах секретарів та відповідальних представників осередків РКП(б) м. Москви і Московської губернії 9 квітня 1921 р.

Щоб постачати продовольством армію, партійно-державний апарат, робітників заводів за умов скорочення продуктивності і товарності сільськогосподарського виробництва, радянська влада заборонила торгівлю і вилучала продукти харчування у селян шляхом реквізицій, розміри яких визначалися потребами держави в продовольстві. Оскільки державне завдання на заготівлю хліба та іншої сільськогосподарської продукції „розверстувалося“ по губерніях, повітах і волостях залежно від того, що і де можна було взяти, така хлібозаготовча політика отримала назву продрозкладки. Здійснювалася розкладка репресивними методами. За виконання завдання з хлібоздачі у кожному конкретному селі відповідала, як і під час кріпацтва, сільська громада, тобто діяла кругова порука селян. Стягували розкладку озброєні загони, подібно до збирання данини (полюддя) в Київській Русі. В обмін на вилучене у селян продовольство держава зобов'язувалася безплатно надавати промислову продукцію. Однак та невелика кількість продукції, що вироблялася, спрямовувалася насамперед на воєнні потреби та забезпечення міст. До села вона практично не доходила.

В епіцентр такої політики Україна потрапила у 1919–1920 рр. VIII конференція РКП(б) (грудень 1919 р.), розглядаючи питання про радянську владу в Україні, дійшла висновку, що в республіці мають бути збережені основні принципи радянської розкладкової політики хлібозаготівель.

Розкладка діяла на сільське виробництво, як кислота на метал. Воно скорочувалося до обсягу, що задовольняв тільки внутрішні потреби селянина. Коли виявилось, що продавати продукцію забороняють, селянам не залишалося сенсу освоювати всю одержану землю. Посівні площі катастрофічно скорочувалися.

Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною. Так, найбільший дефіцит селянських засівів виник не на території, де відбувалися основні воєнні дії (Одеська, Київська, Донецька, Катеринославська, Волинська

і Подільська), а саме там, де активно виконувався план хлібозаготівель (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії).

Розкладка незабаром поширилася мало не на все, що вироблялося селянами. Село чинило опір конфіскації хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Тому на допомогу працівникам Народного комісаріату продовольства (Наркомпроду – органу, спеціально утвореному радянською владою для формування і розподілу державного хлібного фонду в умовах заборони торгівлі. – *Авт.*) із промислових центрів республіки прибули озброєні робітничі продовольчі загони (продзагони). Однак, незважаючи на активну діяльність цих загонів, державна розкладка у першій половині 1920 р. майже провалилася, оскільки органи радянської влади, в тому числі й каральні, перебували на стадії формування.

З другої половини 1920 р. заготівлі вдалося істотно збільшити. У районах збройного опору селянства активно використовувалися червоноармійські частини, керовані відомими полководцями громадянської війни В. Блюхером, П. Дибенком, Г. Котовським, О. Пархоменком та ін. Сприяли регулярній армії сформовані партійними і профспілковими організаціями частини особливого призначення (ЧОН), які склалися з робітників і селян-незаможників. Всього за рік держава заготовила в Україні 71,5 млн. пудів хліба проти 10,5 млн. пудів за 1919 р.

Гіркий досвід двох років примусив В. Леніна переглянути відносини з селянами, але зовсім не в бік скасування розкладки. На VIII Всеросійському з'їзді рад в грудні 1920 р., де розглядався план ГОЕЛРО, він заявив, що без хлібного фонду, утвореного продрозкладкою, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії. З'їзд прийняв закон про примусове визначення державою посівних площ для кожного селянського господарства – своєрідну посівну розкладку. Таким шляхом думали присилувати селян сіяти стільки, скільки потрібно державі.

Однак нові селянські повстання і заворушення в армії змусили-таки більшовиків схаменутися. Розісланий на місця закон про посівну розкладку залишився на папері. Ленін проголосив заміну продовольчої розкладки суворо фіксованим, меншим за обсягом, податком і дозволив продавати лишки продукції на ринку.

Внаслідок воєнних дій на території України, основний тягар продрозкладки 1920 р. припав на зернові райони Росії. Але після припинення військових дій більшовицький уряд вирішив повністю вилучити хлібні лишки в українському селі. Запровадження ленінського декрету про продподаток затрималося до наступного врожаю.

Хлібозаготівельну політику за розкладкою визначили постанови ВУЦВК (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. – *Авт.*) про введення продподатку з врожаю 1921 р. і РНК УСРР про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р. Зокрема, постанова РНК ухвалювала:

1. Волинську, Катеринославську, Харківську і Чернігівську губернії, які виконували найбільший відсоток хлібної розкладки і які налічують найбільшу кількість селянських господарств, на яких тяжко відбивалася ця розкладка, цілком звільнити від виконання частини її, що залишилася.

2. Для решти губерній відповідно до загального економічного стану і відсоткові виконаної по сей час хлібної розкладки встановити таку скорочену частину розкладки, що є обов'язковою до здачі негайно після засівної кампанії в розпорядження державних продовольчих органів: Олександрівська – 15000 тис. пудів; Полтавська – 13000 тис.; Кременчуцька – 6000 тис.; Київська – 9000 тис.; Одеська – 3000 тис.; Миколаївська – 3000 тис.; Донецька – 2000 тис.; Подільська – 1 000 тис. пудів.

Головною метою збереження продовольчої розкладки залишалося продовольче забезпечення російських „червоних століць“.

Документи свідчать, що тиск на українських селян почався уже в березні 1921 р., коли було оголошено „продтижневик“, і тисячі комуністів та безпартійних робітників мобілізовано у хлібозаготівельні загони, які направлялися на село. Якщо в грудні 1920 р. в середньому за добу заготовлялося 1,5 тис. пудів хліба, то в березні – 7–8 тис. Зросло й відправлення хліба до Російської Федерації: 142 тис. пудів – у січні, 247 тис. – у лютому, 1 114 тис. пудів – в березні 1921 р. В квітні після закінчення „продтижневика“ і повернення продзагонів до міст кількість відправленого в Росію хліба зменшилася до 132 тис. пудів, що викликало незадоволення ЦК РКП(б).

8 травня голова українського уряду Х. Раковський і нарком продовольства республіки М. Владимиров дістали телефонне повідомлення секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова: „Зобов’язати український ЦК і Укрнаркомпрод під персональну відповідальність тт. Раковського і Владимирова відправити в розпорядження Наркомпроду РСФРР протягом травня не менше 40 маршрутів, переважно з хлібом“.

Чотири десятки продовольчих ешелонів на місяць – такої кількості від України раніше не вимагали. Тому під час обговорення вимог Москви політбюро ЦК КП(б)У вирішило додати до наркомпродівських загонів регулярну армію. Зокрема, в Одеську губернію надійшло телеграфне розпорядження: „Підтвердити Одесі вантажити щоденно 30 вагонів, запропонувати військовому командуванню надавати всіляке сприяння при здійсненні продрозкладки.“

Завдяки посиленню репресивних заходів, інтенсивність хлібозаготівель в Україні зросла, а тому в травні до Російської Федерації було відправлено 522 тис., в червні – 728 тис. пудів зерна. Норми хлібоздачі встановлювалися без урахування виснаження продовольчих запасів республіки. Процитуємо, як приклад, панічну телеграму Миколаївського губвиконкому до Харкова від 22 червня 1921 р.: „Центр вимагає в червні від нашої губернії 1575 тис. пудів зерна. Відправлено 500 тис., можемо ще відправити максимум 250 тис. Особком (Особливий комітет з палива й продовольства. – *Авт.*) пропонує виконати наряд повністю. Якщо виконаємо, то постачання губернії буде загрозливим. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії“.

В липні, коли нещадна компродівська мітла вичистила навіть недоторкані в селянських господарствах насінневі запаси, і мільйони українських селян були поставлені у залежність від природної стихії, заготівля хліба дещо загальмувалася. Російські столиці отримали лише 138 тис. пудів. Перспективи подальших хлібозаготівель були пов’язані з жнивими 1921 р. Яким же був в Україні новий врожай?

Влітку 1921 р. радянські республіки вразила жорстока посуха, що своїми розмірами за попередні сто років поступалася лише лихоліттям 1869, 1885 і 1891 рр. Від неї повністю чи частко-

во постраждала половина засівних площ радянських республік, зокрема, в УСРР – степові й частково лівобережні губернії. Повністю посуха спалила 20% засівних площ в РСФРР і 26% в УСРР, в тому числі в Миколаївській губернії – 65%, Катеринославській – 64, Запорізькій – 63, Одеській – 45, Донецькій – 40, Кременчуцькій – 19%. Постраждав від посухи й південь Полтавської губернії. Крім того, 1921 р. був часом масового поширення шкідників сільськогосподарських культур. Найбільше постраждали від шкідників Катеринославська й Донецька губернії.

Під впливом цих факторів врожайність сільськогосподарських культур катастрофічно падала. Тільки на Чернігівщині врожай перевищував довоєнний рівень. Досить високий врожай було зібрано на Правобережжі. Інші місцевості вразив недорід. Статистичні дані про валовий збір хлібів в Україні мають суперечливий характер. Найвищий показник дає Центральне статистичне управління (ЦСУ. – *Авт.*) по РСФРР – 633 млн. пудів (середній врожай до продрозкладки становив близько 1 млрд. пудів.) Дані Центрального статистичного управління УСРР становили 276,6 млн. пудів. На VII Всеукраїнському з'їзді рад нарком земельних справ України І. Клименко назвав ще меншу цифру – 200 млн. пудів. Наркомпрод України у листопаді 1921 р. зупинився на 430 млн пудів, тобто на середньо– арифметичній величині між даними московських і харківських статистиків. Х. Раковський силою своєї влади визнав пізніше цю цифру офіційною. Але неважко визначити, що це – лише політичний компроміс. Якщо наркомземівці мали відношення до вирощування врожаю, то наркомпродівці – тільки до його вилучення. Звичайно, міжвідомча суперечка легко розв'язувалася елементарною перевіркою статистики. Але не випадково Раковському заборонили надсилати на місця перевірочні комісії. Москві вигідніше було завищувати врожай в Україні.

В. Ленін так і робив, посилаючись при цьому на Х. Раковського. На початку липня 1921 р. він написав записку такого змісту: „...Урожай на Україні приблизно визначають (Раковський) в 550–650 мільйонів пудів. Віднімаючи 150 мільйонів пудів на засів і 300 ($15 \times 20 = 300$) на годівлю сім'ї і худоби, маємо остачу ($550 - 450 = 100$; $650 - 450 = 200$) в середньому близько 150 мільйонів пудів. Якщо поставити на Україну армію з голод-

них губерній, цю остачу можна було б зібрати (податком + товарообміном + окремими реквізіціями з багатих на допомогу голондним) повністю“.

Початковий план збору продподатку в УСРР був затверджений на ранковому засіданні політбюро ЦК РКП(б) 29 липня 1921 р. за пропозицією В. Леніна в обсязі 120 млн. пудів (виходячи з перебільшених даних ЦСУ РСФРР про валовий збір зернових у республіці). Але за попереднім обговоренням хлібозаготівельних планів члени Раднаркому УСРР Х. Раковський і М. Владимиров попереджали, що можна отримати не більше 80 млн. пудів.

28 липня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У відхилило пропозицію П. Попова про підвищення податкових ставок в Україні перерахуванням врожайності за методикою ЦСУ РСФРР. Інформуючи Леніна про хід переговорів з українськими більшовицьким центром, голова ЦСУ РСФРР повідомляв: відмова дана „з міркувань організаційних (розлад апарату) і політичних (бандитизм)... бо за два-три дні до мого приїзду податкові ставки було повідомлено у повіті“. Одночасно політбюро ЦК КП(б)У прийняло зустрічну пропозицію П. Попова – ввести підвищені ставки оподаткування за врожайністю понад 70 пудів. Крім того, за власною ініціативою було запропоновано „в основу податку, що стягується, прийняти пшеницю, що дасть збільшення на 25% при збиранні іншими хлібами“. Але, як з'ясувалося 29 липня ранком, це теж не задовольнило політбюро ЦК РКП(б).

Попереджаючи розростання конфлікту з всеросійським центром, політбюро ЦК КП(б)У пішло на подальші компроміси. Воно надіслало до Москви таку телеграму: „Виходячи з близького ознайомлення і точної перевірки врожаю по повітах, політбюро України може гарантувати продподатку 100 млн. пудів хліба реальних плюс 20 млн. збору за податок і 10 млн. пудів товарообміну“. Такий крок задовольнив В. Леніна. На вечірньому засіданні політбюро ЦК РКП(б) 29 липня ранкове рішення було скасовано і затверджено пропозицію ЦК КП(б)У. Більших поступок українським більшовикам не вдалося домогтись.

Завдання щодо 100 млн. теж не відповідало реальному становищу, але українські більшовики подальших поступок не домоглися. Та й ця виявилася оманливою, бо супроводжувалася

підвищенням питомої ваги відчужуваного за межі України хліба в загальному обсязі продподатку. 29 липня Раковський змушений був доповісти на засіданні політбюро ЦК КП(б)У: „Ми, за всяку ціну, повинні дати Півночі 60 млн. пудів“. За цих умов, навіть у випадку повного стягнення продподатку, на внутрішні потреби України (Донбас та інші промислові центри, армія, апарат тощо) залишалось мало, а на допомогу селянам південних губерній – й зовсім нічого.

Заради хлібопостачання Росії, політбюро ЦК КП(б)У запропонувало місцевим комітетам підвищити ставки оподаткування „при пересуванні платників на 1–2 розряди за врожайністю, а також при утворенні трьох нових розрядів для місцевостей, де врожай вище 85–100 пудів з десятини“. Наступного дня, 30 липня, це рішення було конкретизовано щодо окремих губерній. Зокрема, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: „Ставки по Запорізькій, Донецькій і Миколаївській губ. залишити без змін. Ставки Подільській, Катеринославській та Одеській залишити відкритими до отримання довідок з місць, з отриманням таких питань вирішити тт. Раковському з Владимировим. Щодо Київської губ., то в тих повітах, де ставки повідомлені волостям, не замінювати. По відношенню до повітів, де ставки не повідомлені, питання тимчасово залишити відкритим і запропонувати, не оголошуючи про зміну повітових ставок, підвищити волосні з таким розрахунком, щоб вони збільшили повітові ставки.

Дати всім губерніям директиву; там, де не оголошені волосні ставки, підвищити такі, не чіпаючи вже оголошені повітові ставки“.

Всі постанови щодо оподаткування українських селян було ухвалено під тиском російського керівництва. Відповідна частка відчуженого за продподатком зерна визначалася потребами Російської Федерації.

Податкові завдання, встановлені адміністративною розкладкою, повідомлені згори цифри-завдання (а це і є продрозкладка) не відповідали реальним можливостям. П'ятьом неврожайним губерніям були виставлені насправді фантастичні вимоги. У доповідній записці Х. Раковського В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збір хліба в Україні від 15 січня 1922 р. зазначалося, що „...за кошторисом т. Попова Олександрівська

(Запорізька. – *Авт.*) губ. повинна була дати 8679 тис. (пудів) продподатку, тоді, як виявилось, що весь валовий збір Олександрівської губ. дорівнює 6100 тис. пудів хліба, і що ми, незважаючи на самий суворий тиск, на взяття сотень заложників, не змогли зібрати 255 тис. пудів хліба, іншими словами, в 32 рази менше, ніж казав Попов. Але потрібно тут додати, що в Олександрівській губ. наприкінці листопада 300 тис. селян харчувалися сурогатами з макухи і кураю, і випадки смерті від голодного тифу налічувалися вже сотнями. На початку грудня ми повинні були припинити збирання врожаю в Олександрівській губ. В Донецькій губ. т. Попов запропонував зібрати 6530 тис. пудів хліба, проте Донецька губ. дала всього 1120 тис. (пудів) з Миколаївської губ. т. Попов вимагав 11254 (так у документі. – *Авт.*) тис. пудів хліба, вона дала всього 1040 тис. пудів. З Одеської губ. т. Попов вимагав 1293,2 тис. пудів, а Одеська губ. дала всього 389 тис. пудів хліба. З Катеринославської губ. він вимагав 2404 тис. пудів хліба, вона дала 842 тис. пудів хліба“.

Нереальний план хлібозаготівель неодноразово змінювався. Зокрема, восени 1921 р. він був зменшений до 95 млн., а на початку 1922 р. остаточно затверджений в обсязі 81,5 млн. пудів. Фактично в республіці було зібрано 74,9 млн. пудів зерна.

Відповідно до початкових планів змінювалися і плани хлібопостачання в РСФРР. З вересня 1921 р. при обговоренні питання про розміри державного хлібного фонду політбюро ЦК КП(б)У прийняло пропозицію заступника Наркомпроду РСФРР М. Фрумкіна: „Встановити кількість хліба, яку Україна зобов’язалася дати Росії, як мінімальну в 30 млн. пудів навіть на шкоду власному забезпеченню“. І завдання з хлібопостачання РСФРР насправді виконувалося на шкоду власному населенню, оскільки хлібний дефіцит неврожайних губерній України у 1921/22 р. (мається на увазі господарський рік, що починався з листопада місяця. – *Авт.*) становив 35 млн. пудів, а до РСФРР та інших радянських республік було вивезено понад 27 млн. пудів, у тому числі мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній. В Дніпровському повіті Миколаївської губ. восени 1921 р. було заготовлено і вивезено 3 млн. пудів зерна до Криму. Навесні 1922 р. на підставі самого факту цих заготівель повіт виключили з плану допомоги неврожайним районам, хоч більша частина

його населення голодувала. В матеріалах Одеської губернської комісії допомоги голодуючим (Допгол. – *Авт.*) є документи, що підтверджують факт вивозу з її території 58 тис. пудів зерна в Самару, Уральськ, Царицин і Пугачов. За повідомленням голови Запорізької губернської комісії допомоги голодуючим, надісланим в ЦК Допгол ВУЦВК 25 вересня 1921 р., йшлося про відправлення вагона продовольства з голодуючого Олександрівська (Запоріжжя. – *Авт.*) до Самари.

За вивезене зерно Україна майже нічого не отримала – ані грошей, ані промислових товарів. Товарообмін між радянськими республіками, запланований як перехід від адміністративно-розподільчих до ринкових відносин, було зірвано. У згадуваній раніше записці Х. Раковського В. Леніну від 15 січня 1921 р. зазначалося: „...Наркомпрод РСФРР повинен був забезпечити (в розумінні відшкодувати вартість певними товарами. – *Авт.*) нам щонайменше 8 млн. пудів хліба. Це означає, що приблизно вони повинні були дати товару на 20 млн. золотих крб. Що ж нам дав Наркомпрод РСФРР за весь 1921 р., тобто з 1 січня по 31 грудня? Наркомпрод РСФРР дав нам товари на 1286 тис. золотих крб., тобто еквівалент 450 тис. пудів хліба. Він обіцяв дати три маршрути сільськогосподарських машин, 1105 вагонів лісоматеріалів, 3 млн. аршин мануфактури, 2 млн. пудів різних фарб, 1 маршрут металевих виробів. Із цього нам не дали жодного атома“.

Не кращою була і справа з фінансуванням хлібозаготівель. 19 вересня 1921 р. В. Ленін надіслав голові українського уряду таку телеграму: „Наркомпрод РСФРР переказав нам грошзнаками 20 мільярдів карбованців, з них – 10 – Київ, 10 – Харків для купівлі хліба і худоби. Найближчим часом передбачається понад української грошової норми посилати Вам систематично кошти в розмірі до 50 мільярдів на місяць спеціальним призначенням для купівлі хліба“. Але, як зазначено в цій записці Раковського до Леніна, фактично „у вересні не було надіслано ані копійки для товарообмінних операцій Наркомпроду РСФРР, в жовтні – 40 млн., в листопаді – 15 млн., в грудні – 50 млн. Разом 105 млн. замість 170 млн. Головне ж, що гроші були надіслані тоді, коли ціна на хліб піднялася неймовірно. В січні нам надіслали 154 млн. Восени хліб в Подільській губернії коштував ще 15–20 тис. крб., зараз ціни на хліб піднялися до 500–600–700 тис.

крб., і надіслані нам гроші Наркомпроду РСФРР 154 млн. мають в 20 разів меншу купівельну спроможність, ніж це було раніше. Крім того, ясно – за гроші хліб купувати не можна, якщо одночасно не буде товарів, які селяни зможуть купувати за гроші“.

Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позаекономічного примусу. Отже, НЕП у 1921 р. в Україну ще не прийшов!

Намагаючись оволодіти хлібними ресурсами самого селянства, власті розпалювали соціальну ворожнечу на селі. Вони прагнули приборкати опір селян-власників, під'юджуючи корисливу зацікавленість селянської бідноти. З метою залучення менш заможних верств села до вилучення продукції більш заможних, комітетам незаможників у відповідності до декрету про продподаток надавалася певна частка реквізованих надходжень. За несприяння податковим комісіям комнезами позбавлялися державної допомоги. Так, у наказі Вознесенського повітового особкому (особливого комітету. – *Авт.*) від 27 листопада 1921 р. про репресивні заходи щодо сіл, які відмовляються від сплати податку, зазначалося: „У випадку, коли комнезаможі цих сіл не надають належного сприяння сільподаткомісіям (сільським податковим комісіям. – *Авт.*) і ухиляються від виконання свого революційного обов'язку, позбавляти такі в цілому отримання насінневої, продовольчої допомоги від держави“.

Поряд із „класовим підходом“ до села повсюдно застосовувалась, як і під час продрозкладки, колективна відповідальність (кругова порука) селян за виконання хлібоздачі.

Це підтверджує інший наказ особкому: „Взяти в кожній волості від 15 до 25 чоловік заложників із куркульського і середняцького населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку у 48-годинний строк, із сплином часу продподаток не буде виконаний, такі села будуть оголошені ворогами радянської влади. Половина заложників буде засуджена аж до використання вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взята нова група. Всю наявність зернохліба і зернофуражу, не дотримуючись цифр податку, який

належить у господарствах, на котрі поширяться колективна відповідальність, буде конфісковано“.

Для максимального вилучення зерна держава використовувала всілякі заходи надзвичайного характеру, які врешті-решт призводили до масового збройного тиску на селянство.

Ще на початку 1921 р. голова російського уряду у записці про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи запропонував мобілізувати у Поволжі „молодь до армії у кількості близько 500 тис. штиків“ і „розташував ці 1/2 мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні“.

Реалізувати цей задум виявилось технічно неможливим через повну дезорганізацію життя у Поволжі і стан залізниць. Селяни, між тим, самі кидали уражені посухою місця і прямували пішки до більш благополучних місцевостей: 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. Ними опікувалася створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. Але ця майже півмільйонна армія переселенців не могла допомагати державі вилучити хліб в українських „ненажерливих багатих селян“. Потрібні були інші засоби.

Вождь більшовиків знов, хоча і в іншому варіанті, повернувся до ідеї застосування військової сили. У розмові з М. Владимировим по прямому проводу 6 серпня 1921 р. він зазначав: „Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений“.

Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у спеціальній постанові Ради з праці та оборони (РПО. – *Авт.*) про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку, яка не публікувалася. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання продподатку „негайно вживати найрішучих заходів примусового характеру“. Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жахливих подробиць. Але у підзаконних актах ретельно врахо-

вувався багатий досвід, нагромаджений за попередні два роки стягання розкладки.

Розпорядження голови російського уряду про використання збройної сили для підкорення селян ретельно виконувалося в Україні. У донесенні командуючого Київською військовою округою Й. Якіра до Раднаркому УСРР від 25 грудня 1921 р. з гордістю повідомлялося про успішне проведення „продмобілізації“ військових частин. Це засвідчувалося великими цифрами виділених на продроботу, а саме: до Волинської губернії – 800 багнетів, Подільської – крім багнетів кінний корпус до 24 ескадронів, Київської – понад 2,5 тис. багнетів і шабель, Полтавської – 2 тис. багнетів, до Кременчуцької – 200 багнетів. Командувач гарантував „подальше сприяння“ до остаточного вилучення зерна.

Крім військових частин, опір селянства придушували продовольчі дружини, воєнізовані хлібозаготовчі робітничі формування, створені на зразок продовольчих загонів, які діяли під час громадянської війни. В Україні, що була для більшовиків головною продовольчою базою, їх чисельність сягала чверті загальноросійського складу – понад 8 тис. чоловік.

„Ефективність“ дій продзагонів досягалася кадровою політикою за принципом „Поділяй і володарюй!“ Щоб попередити підтримку селянського опору членами продзагонів, до їх складу ніколи не включали місцевих робітників. Восени українські воєнізовані заготівельні частини були зміцнені робітниками з РСФРР.

У більшості випадків військова сила впроваджувалася для залякування селян. Це засвідчують численні політзведення організаційного відділу управління заготівель Наркомпроду УСРР про хід податкової кампанії у республіці. Проте масове використання збройних формувань у продовольчій кампанії породжувало численні зловживання стосовно селян, які не мали змоги сплатити податок. Наприклад, в інформаційному бюлетені Одеської ЧК по Балтському повіту повідомлялося: „Тиск і репресії продорганів, що посилюються з голодом, який зростає навіть у найбільш благополучних волостях (Крутянській, Сарадінській, Писаревській), служать вогнищем різко вираженого незадоволення селянських мас, особливо незаможних, проти радвлади. На цьому ґрунті посилюється агітація куркульства,

яка має первинний успіх і не зустрічає через відсутність політ-роботи жодної противаги. На психологію і настрої незаможного селянства дуже впливає безприкладне свавілля продзагонів, зловживання своїми повноваженнями. У Валегоцулівському р-ні були випадки побиття і погрожування розстрілом (селяни для інсценування ставилися до стіни)“. У випадку збройного опору селян свавіллям продпрацівників застосовувалася найвища міра „соціального захисту“ – розстріл.

Таким чином, незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду здійснювалося шляхом позаекономічного примусу, репресій селян.

Інтенсивне викачування хліба з України в Росію призвело до недосіву в Україні. У 1922 р. різними продовольчими культурами у республіці вдалося засіяти 14,4 млн. десятин проти 17,1 млн. – у попередньому році (1916 р. загальна площа засіву становила понад 19 млн. десятин). Великий недосів у південних губерніях України внаслідок господарського розорення голодуючих селян частково перекрили інші губернії.

Крім недосіву, південь республіки спіткав новий неврожай. Посуха охопила 21 повіт, тобто територію на третину меншу, ніж у 1921 р. Особливо постраждали і знаходилися під загрозою голоду Миколаївський, Дніпровський і Херсонський повіти Миколаївської губернії; Бердянський, Генічеський, Мелітопольський і Великотокмацький – Запорізької; Миколаївський, Криворізький і Катеринославський – Катеринославської; Дебальцевський, Маріупольський, Юзівський повіти і Центральний гірничий район Донецької губернії; Одеський та Тираспольський повіти Одеської губернії.

Валовий збір зерна у степових губерніях утричі перевищував тогорічний, однак становив менше 40% рівня 1916 р. За попередніми підрахунками Центральної всеукраїнської комісії допомоги голодуючим, тільки для забезпечення сільського населення цього регіону за нормами споживання, близькими до довоєнного часу (21 пуд на рік на їдця), і без врахування суми сплати продовольчого податку треба було завезти 20 млн. пудів зерна. Якщо у Донецькій губернії нестача хліба не перевищувала 1/20 потреб сільського населення, то у Запорізькій становила 1/4. В цілому ж сума дефіциту зернового забезпечення сільського та місь-

кого населення всіх степових губерній становила 46 млн. пудів. Однак врожай на Правобережжі і Лівобережжі республіки, що сягав 699 млн. пудів зерна, давав змогу не тільки задовольнити потреби неврожайних губерній республіки, а й вивезти за її межі 15 млн. пудів.

Якщо у землеробстві влітку 1922 р. намітився вихід з кризи, то в тваринництві вона досягла кульмінації. Поголів'я худоби у тваринництві порівняно з 1921 р. тільки до весни 1922 р. скоротилося в Катеринославській губернії до 49%, у Запорізькій – до 60, у Миколаївській – до 51, в Одеській – до 36%. Цей збиток не компенсував приплід молодняка у врожайних губерніях.

Розорений південь вимагав допомоги, але тиск на Україну не послаблювався. Тільки з серпня 1922 по січень 1923 р. у східні регіони республіки було надіслано 9 млн. пудів хліба. Крім того, центральний уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, щоб дістати валюту для відбудови господарства і зміцнення більшовицького режиму.

Намір радянського уряду щодо поновлення хлібного експорту був оприлюднений перед світовою громадськістю на міжнародній економічній конференції в Гаазі у червні – липні 1922 р., де більшовики намагалися отримати позику західних держав. Позиція радянської делегації викликала обурення західних урядових і громадських представників, оскільки напередодні на міжнародному з'їзді комісій і комітетів допомоги голодуючим Росії у Берліні член російської делегації М. Крестинський заявив про повторний голод в Росії і необхідність продовження іноземної допомоги голодуючим. Протестуючи проти поновлення хлібного експорту в умовах голоду, секретар Міжнародної комісії Червоного Хреста Ф. Нансен звернувся до наркома іноземних справ Росії Литвинова із пропозицією відкликати заяву про вивіз збіжжя з радянських республік, або в іншому випадку – взяти на себе особисту відповідальність за допомогу голодуючим.

Заборони хлібного експорту вимагали навіть окремі радянські працівники. Так, газета канадських українців „Канадійський фермер“ друкувала засекречений ВЦВК текст виступу делегата з Миколаївщини, робітника, комуніста Романчука на пленумі цього комітету із засудженням проекту Наркомпроду РСФРР

щодо поновлення зернового експорту. „Коли я і мої товариші по партії уперше ознайомилися з сим проектом, він лише викликав у нас веселий настрій... Я не знаю, може бути, в ситій Москві можна писати проект про вивіз (збіжжя. – *Авт.*), але в нас, на колись багатій, а тепер голодній Херсонщині не тільки не можна серйозно говорити про се, але, я би казав, навіть небезпечно питати про се думки селян, а особливо міських робітників. За державною роботою, за партійними засіданнями автори проекту забули про число голодних на нашому колись багатому полудні... Проект про хлібний вивіз, що був одержаний нами перед виборами в совіти, дуже й дуже причинився до провалу нашої партії на виборах по цілому полудню Росії і на Україні... Робітники і матроси Миколаєва формували сей проект як крадіж останнього шматка хліба у голодного робітника й тут же постановили не випускати ані одного зерна з елеваторів... Наркомпроду замість того, щоб брати готовий хліб з елеваторів, треба було подбати про збереження того продподатку, який тепер лежить на станціях прямо під дощем і якого зберегти комісаріат харчових справ, очевидно, не вмів. Від імені робітників Олександрівського (залізничного. – *Авт.*) вузла, катеринославських (залізничних. – *Авт.*) майстерень, маріупольського, херсонського і миколаївського портів заявляю, що про жодний вивіз не може бути й мови. А коли накажуть вивозити, буде недобре. І без того працівник озлоблений. І без того селянин притаївся й так само нагромаджує злобу. Не треба доводити до крайності“, – попереджував ВЦВК Романчук. Однак виступ делегата голодуючої Миколаївщини не був взятий до відома радянськими керівниками.

Здійснення постанови уряду щодо поновлення хлібного експорту спробували блокувати залізничники південно-західних шляхів. За повідомленням канадської газети „Український голос“ від 18 березня 1923 р., вони намагалися припинити рух трьох поїздів, що направлялися до Одеси для вивозу збіжжя за кордон. Для придушення опору залізничників були надіслані спеціалізовані військові формування – залізничні батальйони, однак червоноармійці підтримали страйкуючих. Коли ж Народний комісаріат шляхів сполучення вирішив змінити напрям пересування потягів і спрямувати їх в обхід, через Феодосію, солідарність із страйкуючими проголосили залізничники півден-

них доріг. Однак, ані страйки залізничників, ані протест представників голодуючих губерній у радянських органах не змогли запобігти хлібному експорту.

Україна була змушена відрахувати з урожаю 1922 р. понад 13,5 млн. пудів зерна на експортні ресурси. Це – невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Таким чином, як і у попередньому році, вивіз хліба за межі УСРР перевищив реальні можливості республіки.

ГОЛОДОМОР НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

Руйнівні наслідки продовольчої політики більшовиків виявилися вже восени 1921 р. Так, у довідці Донецького продкомгубу (продовольчого губернського комітету. – *Авт.*) в Наркомпроді йшлося про те, що навіть в кращому за врожайністю Старобільському повіті „стягнення продподатку призвело до того, що повіт доведеться оголошувати голодуючим. Населення починає вже голодувати. Немає насінневого матеріалу“.

Тривожні звістки надходили і з інших місць. Зокрема, з Миколаївської губернії повідомлялося: „Вся узбережна смуга Миколаївського та Херсонського повітів, що складає половину цих повітів, настільки вражена неврожаєм, що загрожує великим незасівом озимих. За відсутністю насіння Дніпровський пов. також надто ослаблений. Із Очаківського р-ну багато селян знялося, виїжджають на північ. Насіння, відпущене на засів озимини, часто вживається селянами на продовольство через крайній голод. Повернення насінневої позички можливе тільки в Єлисаветградському повіті. Селяни беруть в облоги волвиконком (волосний виконавчий комітет. – *Авт.*), волпродком (волосний продовольчий комітет. – *Авт.*), вимагаючи хліба. Обмежена кількість рухомого складу, що подається, не дає можливості перекинути (продовольство) навіть для забезпечення військових частин, робітників. Попри сильний потяг селян до оранки, спостерігається таке явище: цілі райони зовсім не засіяні“.

Катеринославський губвиконком попереджав ЦКНС (Центральний комітет незаможних селян), що „неврожайність в Кате-